

Zlatko Uzelac – Marko Ambroš

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Srednjovjekovna župna crkva sv. Trojstva u Osijeku

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 1. 7. 2014. – Prihvaćen 15. 11. 2014.

UDK: 726.54(497.5 Osijek)“653”

Sažetak

U nekoliko arheoloških kampanja od 1989. do 2014. istraženi su ostaci osječke srednjovjekovne župne crkve sv. Trojstva koja je stajala na mjestu današnje barokne franjevačke crkve sv. Križa. Crkvu su u 12. stoljeću podigli cisterciti iz opatije Cikador, najstarije cistercitske opatije u Ugarskoj, koja je uz tržne pristojbe i skelarinu u Osijeku možda u početku držala i župu. Trobrodna romanička bazilika bila je srodna matičnoj opatijijskoj crkvi čiji su ostaci otkriveni u Báticaszéku i od osobite je važnosti posebno za ranu cistercitsku arhitekturu filijacije

opatije Morimond. Ostatci monumentalnoga romaničkog portala, najstarijeg na tlu Hrvatske, prezentirani od 1993., upućuju na to da je crkva građena sredinom 12. stoljeća. U 15. stoljeću dograđen je veliki izduženi gotički kor, dimenzijama najveći svoje vrste u Hrvatskoj, nakon što su romaničke lade nešto prije toga, u vrijeme kada su patronat nad crkvom preuzeli velikaši Korodi, dobile kontrafore i bile presvođene gotičkim svodovima. Dogradnja kora može se pripisati mačvanskom banu Ivanu Korodu, pretposljednem predstavniku roda.

Ključne riječi: Osijek, romanički portal, 12. st., cistercitska arhitektura, romanička kvadrangulacija, Cikador, filijacija Morimond, Korodi, gotika 15. stoljeća, izduženi gotički kor

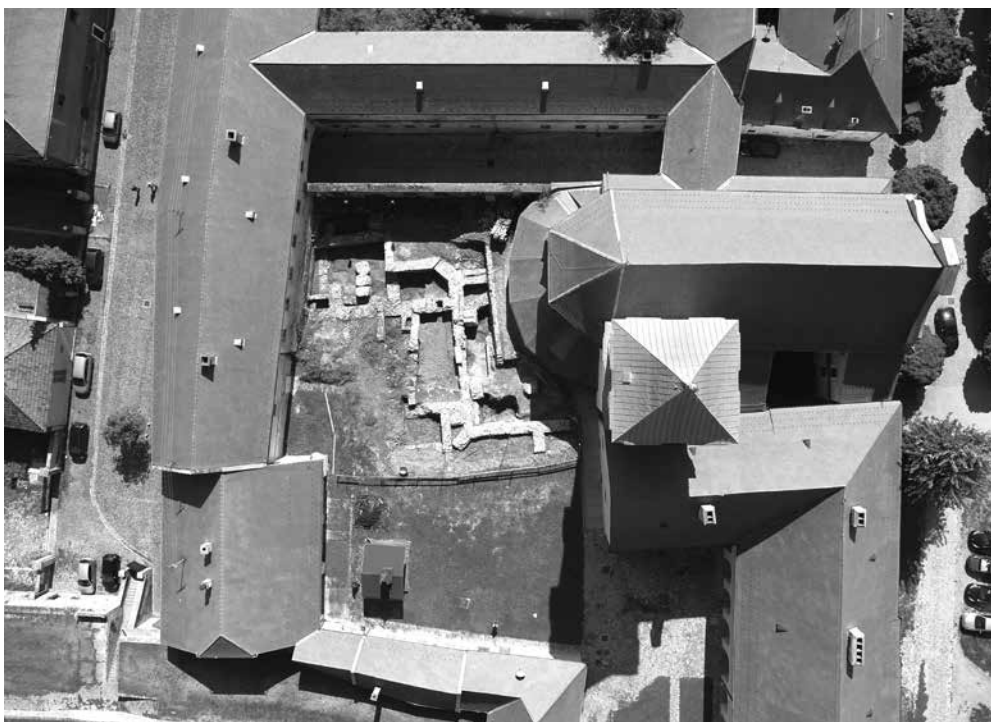
Uvod

Krajem 2012. revizijskim iskopavanjem iza svetišta barokne franjevačke crkve sv. Križa u Osijeku arheološki je iznova otvoren dio temeljnih ostataka srednjovjekovne crkve koji su prvi put bili otkopani od 1989. do 1993., a u nastavku su, 2013. godine, istraženi i preostali dijelovi temelja svetišta¹ (sl. 1). U protekla dva desetljeća rezultati arheoloških istraživanja s početka 90-ih godina prošlog stoljeća nisu bili objavljeni ni u formi najosnovnijeg izvješća, što je vjerojatno glavni razlog zašto srednjovjekovna osječka crkva nije privukla gotovo nikakvu pozornost stručne javnosti.² No, najvažnije arheološko otkriće, ostatci monumentalnoga romaničkog portala na nekadašnjem zapadnom pročelju crkve, uzorno su prezentirani i od tada već godinama javno dostupni u osječkoj franjevačkoj crkvi.³ Ostatci portala svojom arhitekturom, izrazitim stilskim karakteristikama, a osobito načinom klesanja kamenih blokova, jasno pokazuju da je tu riječ o romaničkom spomeniku iz 12. stoljeća, prvom monumentalnom romaničkom portalu na tlu Hrvatske. Rana pojava tako osobitog djela u Osijeku ne začuđuje imamo li na umu posebnu povezanost Osijeka s najstarijom cistercitskom opatijom u Ugarskom Kraljevstvu, opatijom Cikador (mađ. *Cikádor*), koju je na početku svoje vladavine osnovao mladi kralj Gejza II. 1142. godine.⁴

Arhitektura samostanske crkve opatije Cikador nije bila poznata, no stjecajem okolnosti upravo godinu dana nakon završetka arheoloških istraživanja u Osijeku, u Báticaszéku, mjestu udaljenom sedamdesetak kilometara sjeverno od Osijeka, neposredno uz veliku župnu crkvu iz 19. stoljeća, a na mjestu starije srušene barokne crkve, započela su arheološka istraživanja tijekom kojih su 1994. i 1995. otkriveni ostatci opatijijske crkve. Rezultati su potom objavljeni⁵ te je 1998. crkva i prezentirana u obliku tlocrtne rekonstrukcije pretpostavljene druge romaničke faze (kada je naknadno dodan transept) u kojoj su zidovi podignuti visinom znatno iznad temelja. Iako je rekonstrukcija crkve opatije Cikador u nizu detalja teoretska, utjecaj ranog graditeljstva cistercita iz opatije u Báticaszéku na arhitekturu osječke crkve podignute uz trg i skelu na najvažnijem prijelazu preko rijeke Drave, koji su opatiji Cikador kraljevskom donacijom bili dodijeljeni za njezino materijalno uzdržavanje,⁶ očit je u nekoliko najvažnijih strukturnih elemenata prve faze njezine arhitekture.

Romanički portal

Istraživanje srednjovjekovne osječke crkve bilo je potaknuto nenadanim otkrićem prilikom radova na popravku poda u

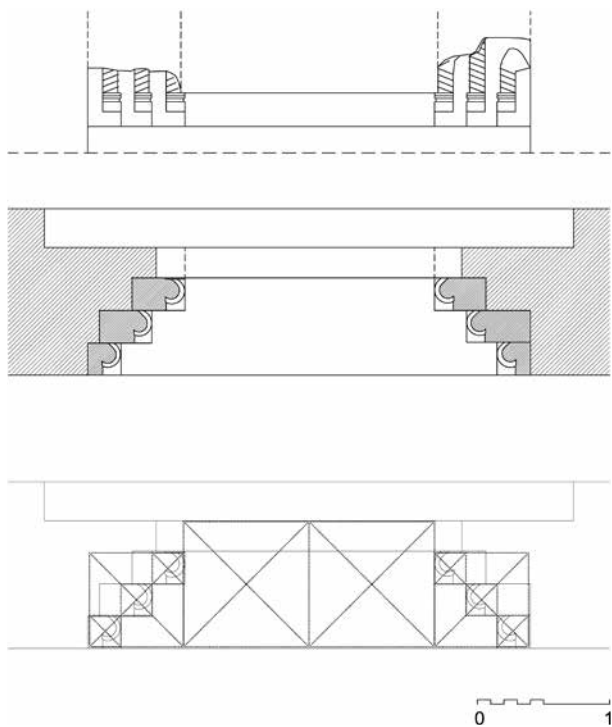
1. Arheološki nalaz u dvorištu franjevačke crkve (zračna snimka: V. Franjić, 2013.)
Archaeological findings in the courtyard of the Franciscan church

2a, b Portal (foto M. Drmić)
Portal

sakristiji franjevačke crkve i radovima na sanaciji žbuke, koje je od 1989. vodio arhitekt Milko Puncer, tada konzervator Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku. Nakon što je skinut pod u sakristiji, u dnu zida pojavio se otvor kroz koji su se nazirali ostatci monumentalnoga zapadnog portala srednjovjekovne crkve. Prostirali su se točno ispod sjevernog zida barokne crkve, no ostali su neobično dobro očuvani jer je preko njih u zidu bila sazidana lučna premonsica. Tijekom daljnjih radova u crkvenoj lađi 1990. i 1991. godine, opravdanih željom franjevaca za uvođenjem podnog grijanja,⁷ otkriven je i preostali, južni dio kamenog portala, kao i početak opekama zidanog zida starije crkve (sl. 2b).

Franjevačka barokna crkva, posvećena sv. Križu, bila je na početku gradnje 1709. godine zapadnim pročeljem postavljena na novoj, pomaknutoj regulacijskoj liniji gradske ulice, dok je svojim svetištem, širokim jednako kao i lađa, obuhvatila cijeli položaj, odnosno ostatke temelja nekadašnje carske džamije sultana Sulejmana. Jugoistočni skošeni zid trostranog svetišta nove crkve pritom je postavljen na temelje jugoistočnog zida džamije (okrenutog Meki), čuvajući tako sjećanje i na tu građevinu, koja je od 1699. deset godina franjevcima služila kao crkva.⁸ U iskopu za temelje barokne crkve već je tada otkriven nekadašnji ulaz u davno srušenu srednjovjekovnu crkvu. Prepoznavši da je tu riječ o ostatku

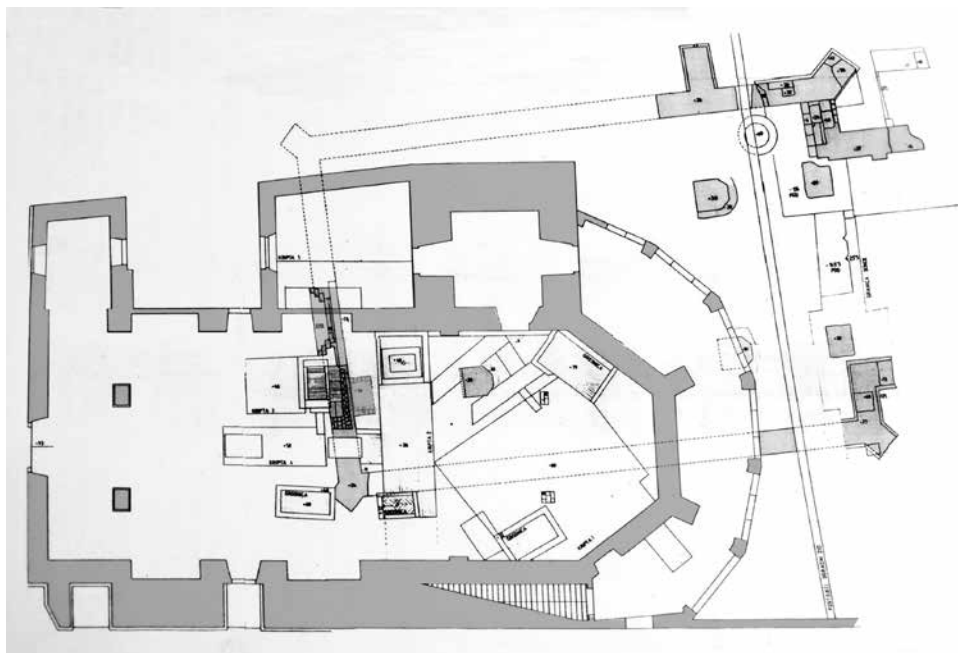

3 Portal, arhitektonska snimka i kvadrangulacija
Portal, architectural survey and quadrangulation

stare crkve, franjevci su ga odlučili s pijetetom očuvati i ostaviti za buduće generacije, a graditelj crkve, danas još nepoznatog imena, našao je spretno rješenje da posebnim lukom u novome zidu premosti i tako posve očuva stari

portal. K tomu, u novoj su crkvi franjevci odlučili mjestu nalaza portala srednjovjekovne crkve dati dodatno i osobito simboličko značenje. Iznad pronađenog ostatka portala srušene srednjovjekovne crkve postavili su oltar posvećen sv. Mariji, zamijenjen kasnije oltarom sv. Josipa, i na njega smjestili najvažniju relikviju osječke franjevačke crkve, gotički kip prenesen 1703. u Osijek iz hodočasničke crkve u Marija Judu (Máriagyúd) kod Šikloša (Siklós) u Mađarskoj, zbog ugroženosti kipa od protestanata u ugarskoj pobuni od 1703. do 1709. Kip koji potječe iz franjevačke crkve u Koprivnici⁹ trebao je već tada biti vraćen u marijajudsku crkvu, no osječki franjevci su ga, kao što je već rečeno, odlučili zadržati i dati mu dodatno značenje u obnovi vjere uspostavljanjem simboličke relacije prema reliktu srušene srednjovjekovne crkve. Za tu je prigodu oslikan i zid oko oltara,¹⁰ no kasnije je kip prenesen na glavni oltar, gdje stoji i danas.¹¹

Arhitektura portala stajala je na velikom monolitnom kamenom postamentu, koji je ujedno bio i ulazna stuba, s dimenzijama 3,20 m × 0,70 m. S njegove unutarnje strane je povišeni prag, a iza njega jedna kamena stuba prema nešto nižem prostoru crkve (sl. 3). Ispred portala je popločenje opekam, jednako kao i u crkvi, pa sama visina postamenta nije ostala vidljiva.¹² Ostaci portala očuvani su do visine 60 cm. U svojem je tlocrtu, a vjerojatno i u elevaciji, portal bio projektiran vrlo pažljivo i geometrijski precizno, temeljem karakteristične (rano)romaničke uporabe usporedne kvadrangulacije, udvajanjima osnovnoga mjernog projektnog kvadrata, te mrežnom razdiobom većih projektnih kvadrata u manje. Trostruko stupnjevani dijagonalni pomak kamenog okvira konstruiran je u okvirima tlocrtnih projektnih kvadrata u dimenzijama širine postamenta. Ti su projektni kvadrati potom geometrijski razdijeljeni trodijelno na manje

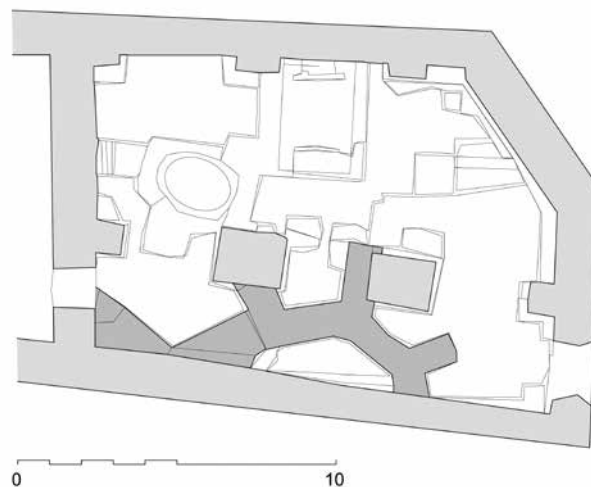
4 Arhitektonska snimka nalaza u istraživanju, 1989.–1993. (arhitekt M. Puncer)
Architectural survey of the findings during the excavations in 1989–1993

kvadrate koji u dijagonalnom pomaku svojim dimenzijama određuju dimenzije kvadara kamenih blokova u kojima su uklesani tordirani polustupovi okvira portala (sl. 3). Širina otvora ulaza u crkvu određena je pak udvajanjem većega projektnog kvadrata čije su dimenzije određene pribiranjem širini postamenta širine ulaznog praga u crkvu. Na taj način širina ulaza u crkvu od 1,80 m jednaka je dvostruko uvećanoj ukupnoj dubini portala, koja uključuje i prag ulaza. Razmjerno visoki ulazni prag crkve također je, jednako kao i postament, isklesan u jednom kamenom bloku, a od rubova otvora ulaza produžuje se na obje strane točno za dimenziju svoga tlocrtnog projektnog kvadrata, određenog širinom praga. Nešto uži nego što je visok, prag je u visini pak geometrijski određen dimenzijom stranice tlocrta onih projektnih kvadrata što određuju i dimenzije trostrukog pomaka okvira portala. Ista visina naznačena je i na uklesanim tordiranim polustupovima okvira portala, prstenima baze polustupova. Tako su baze polustupova do prstena zapravo postavljene u imaginarnim kockama, koje su međutim samo rezultanta projektne geometrije. No u izvedbi tordirani polustupovi i njihove baze nastali su jednako: uklesavanjem u iste pojedinačne kamene blokove.

Tordirani polustupovi koji u svom dijagonalnom pomaku skandiraju okvir portala nisu, dakle, isklesani kao zasebni elementi i potom montirani na svoje baze ili oslonjeni na izdvojeno zide, kao što bi to bilo u gotici, nego su na izrazito romanički način kakav je u to vrijeme, ili nešto ranije, prisutan jednako i u samoj Francuskoj, uklesani u pojedine kamene blokove poput skulptura u visokom reljefu. Pritom je sama klesarska izvedba, posve kontrastno od vrlo precizne i dosljedne geometrijske konstrukcije, neobično rustična za portal monumentalnih dimenzija. U rustičnoj izvedbi jednako je nemarno klesana i uvijenost tordiranih polustupova s njezinim paralelnim grebenima (grebeni se uvijaju i uzdižu s lijeva na desno na lijevoj strani, a u obrnutom smjeru na desnoj), kao i za klesanje jednostavnije cilindrične baze stupova.¹³ Baze su uzdignute na svoje povišene postamente i završene vrlo sumarno i geometrijski neprecizno uklesanim plitkim užljubljenjima koja ih odvajaju od (udvojenih) završnih prstenova. Takav način klesarske obrade upućuje ponajprije na ranije vrijeme gradnje same crkve i njezina monumentalnog portala, koje treba pomaknuti bliže sredini 12. stoljeća, u doba kada i na najistaknutijem romaničkom spomeniku u Pečuškoj biskupiji, katedrali sv. Petra i Pavla u Pečuhu, nastaje neobična i također posve rustična skulptura. Ona je svoj osobit odjek i nastavak dobila u maštovitim, ali posve rustičnim skulpturama na opatijskoj benediktinskoj crkvi sv. Mihaela Arkandela na Rudini, podignutoj zacijelo također najkasnije u 60-im godinama 12. stoljeća.¹⁴

Trobrodna romanička crkva

U nastavku iskopavanja u unutrašnjosti franjevačke crkve 1991. pronađeni su i dijelovi temeljnih zidova srednjovjekovne crkve (sl. 4). Zidovi su bili građeni opekama različitih debljina, među kojima se prepoznaje i antička opeka. Način zidanja je karakterističan, s licem od pravilno poravnatih

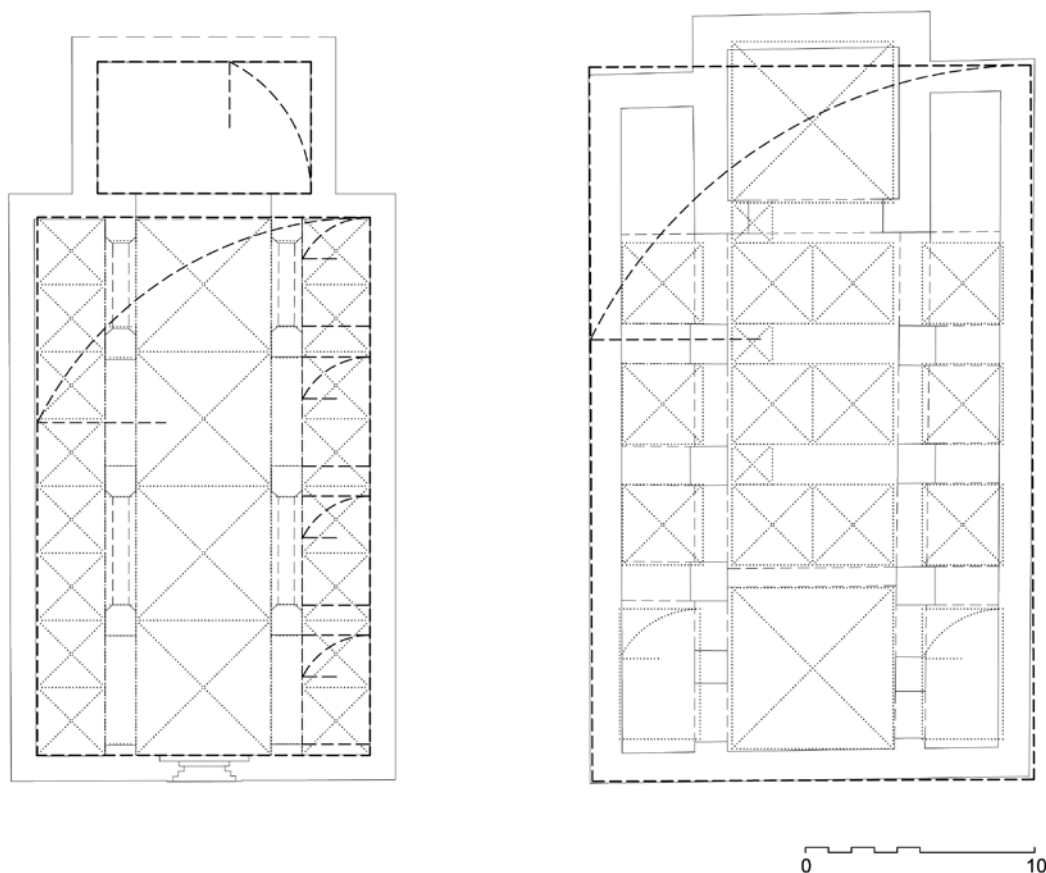

5 Geodetska snimka nalaza istraživanja 2002.–2003. (Geoprem Osijek)

Geodetic survey of the research 2002–2003 (Geoprem Osijek)

redova opeke, dok je unutrašnjost ispunjena lomovima opeke i zalivena mortom.¹⁵ Nađen je i temelj jednoga masivnog stuba arkature koja je dijelila južnu od središnje lađe srednjovjekovne crkve, a također i polustuba u njegovoj osi uz zapadni zid. Stub je kvadratnoga tlocrtnog presjeka, no njegovi su uglovi na istočnoj strani bili dijagonalno skošeni, što je potvrđeno i kasnijim nalazima dvaju istovjetnih stubova izvan prostora barokne crkve u nastavku iskopavanja 1992. i 1993. (sl. 4).¹⁶ Tom su prilikom pronađeni i razmjerno dobro očuvani temelji zidova nekadašnjega istočnog kraja lađa trobrodne crkve, s naknadno dozidanim dijagonalnim kontraforima na jednom i drugom ramenu i jednim kontraforom na sjevernom zidu, te početni dio zidova svetišta. Osim temelja završnog para stubova (južnoga samo dijelom), otkrivena su i dva stuba neposredno pred svetištem, no njihovi su skošeni uglovi bili okrenuti na suprotnu stranu. Ti stubovi svojim položajem upućuju na to da je naknadno očito došlo do velike promjene u izgledu svetišta, ali istraživanja tada više nisu nastavljena. Krajem 2002. i početkom 2003., međutim, pronađeni su u južnoj od tri prostorije Galerije Waldinger fragmenti poligonalnog zaključka svetišta i uz njega poligonalnog svetišta jedne naknadno dograđene kapele (sl. 5).¹⁷ Ti su nalazi pokazali da je riječ o istočnom kraju svetišta srednjovjekovne crkve pronađene 1991., što je i potvrđeno revizijskim istraživanjima 2012./13. Pokazalo se da je doista riječ o velikom izduženom gotičkom svetištu koje je naknadno dograđeno umjesto starijega romaničkog svetišta. Iako su ostatci srednjovjekovne crkve fragmentarni, zbog dobrog rasporeda pronađenih dijelova temelja i izrazite geometričnosti njezina tlocrta, moguće ju je rekonstruirati u najvažnijim elementima, uz određene rezerve prema pitanju izvorne arhitekture romaničke apside.

Romanički dio crkve bio je u okvirima svoga unutarnjeg prostora projektiran u tlocrtnim proporcijama zlatnog pravokutnika ili *auruma*, u kojem su omjeri dužine i širine u odnosu »božanskog mjerila« zlatnog reza.¹⁸ Unutarnje dimenzije zajedničkog prostora svih triju crkvenih lađa

6 Rekonstrukcije kvadrangulacija – Osijek i Bátor
Reconstructions of quadrangulations – Osijek and Bátor

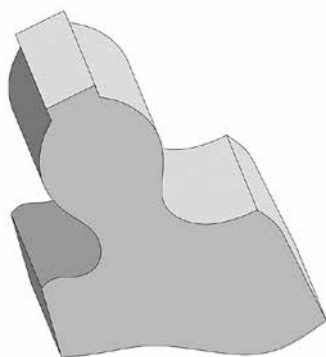
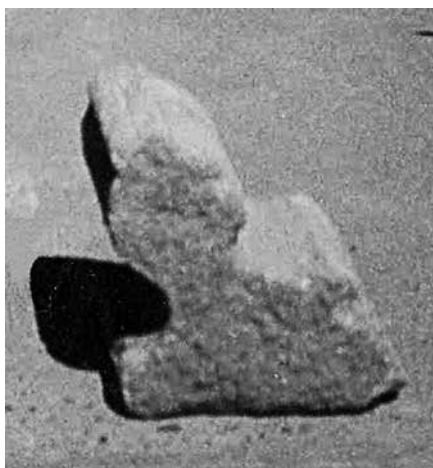
iznosile su $23,45 \times 14,5$ m (što daje numerički iznos zlatnog presjeka 1,6183). Uz debljinu zidova od 1,3 m, vanjske mjere korpusa lađa iznose $25,4 \times 16,75$ m. I nešto veća ($31,15 \times 19,25$ m) cistercitska crkva sv. Marije opatije Cikador u Bátoru bila je također projektirana pomoću *auruma* u njezinoj pretpostavljenoj prvoj fazi gradnje, započetoj 1142., samo što su proporcije zlatnog reza tamo odredile vanjske dimenzije crkve.¹⁹ Obje crkve bile su trobrodne, zidane opekama, a glavne lađe od sporednih bile su odijeljene s po tri para masivnih stubova, također zidanih opekama. Obje su bile projektirane uz pomoć bazične romaničke horizontalno-vertikalne kvadrangulacije, ali na različit način (sl. 6). Kvadrangulacija opatijske crkve u Bátoru bila je složenija, s velikim projektom kvadratom na početku glavne lađe i na njezinu kraju (gdje veliki kvadrat određuje veličinu svetišta), dok su središnja tri polja glavne lađe određena udvojenim manjim kvadratima nastalim četvorinskom podjelom velikog kvadrata, a dimenzije stubova daljnjom četvorinskom podjelom. Bočne lađe završavaju u dimenzijama *auruma* crkve, dok središnja lađa izlazi dužinom svetišta za suvišak koji je rezultanta adicije kvadrata.

Osječka crkva projektirana je istom projektom metodom i s istom osnovnom arhitektonskom idejom razrješenja problemskog odnosa zlatnog reza i linearnih adicija kvadrata (sl. 6). U njezinu slučaju to razrješenje dosegnuto je na jednostavniji, pa i pročišćeniji način, s četiri velika projektna

kvadrata u glavnoj lađi, te s po osam za četvrtinu manjih u bočnim lađama. Dio površine koji je preostao nakon preraspodjele kvadrata unutar površine *auruma*, raspoređen je kao površina pojasa arkada. Pritom je razmak stubova određen dimenzijama zasebnih *auruma* u bočnim lađama (sl. 6), a ne kvadrangulacijom. Međutim, u vještoj geometrijskoj igri

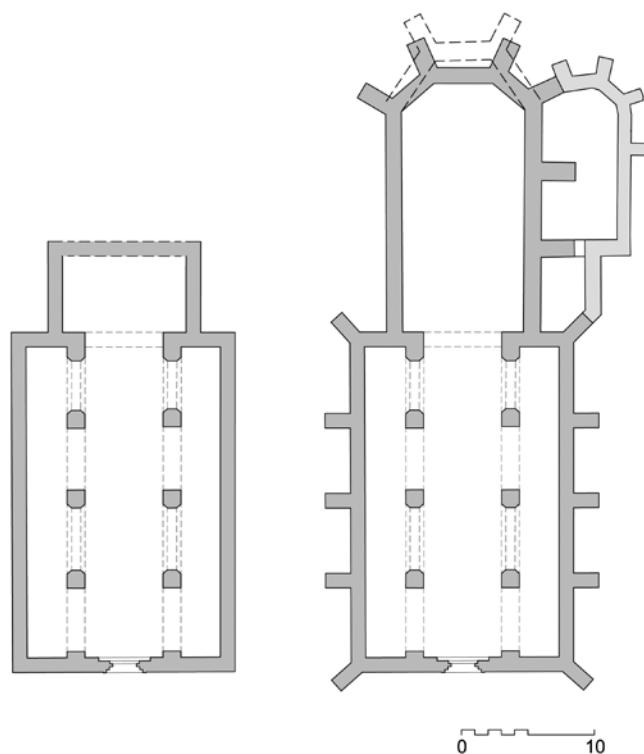

7 Temelj praga svetišta (foto: F. Ambroš)
Foundation of the doorstep in the sanctuary

8 Fragment gotičkog rebra, crtež prema fotografiji K. Galovića
Fragment of a Gothic vaulting rib (drawing from a photograph by K. Galović)

kvadrangulacija je uravnotežena pomakom bočnih *auruma* za dubinu kapela bočnih lađa (sl. 6). Zbog toga razmak stubova ne prati kvadrangulaciju nego je određen dužinom *auruma* bočnih lađa (!), što je rezultiralo manjim razmakom između trećeg para stubova i stubova (polustubova) pred svetištem. Dok su, dakle, tri para stubova arkature bili na međusobno jednakoj udaljenosti, a prvi par stubova i na jednakoj udaljenosti od polustubova uz zapadni zid, pa su i prve tri arkade crkve imale jednaki raspon svojih lukova, manji razmak do polustubova pred svetištem vjerojatno je odredio i nešto manju visinu završnog para manjih lukova arkada. Time su na poseban način bili naglašeni prostori bočnih kapela. Iako su prva tri para masivnih lukova arkada koje su dijelile glavnu od bočnih lađa bili posve istih dimenzija, njihovi lukovi, čini se, nisu bili jednako oblikovani. To se može zaključiti iz činjenice da su stubovi koji su nosili lukove imali skošene uglove samo na jednoj strani, pa su onda i lukovi morali imati naizmjenični ritam u kojem su se izmjenjivali masivniji lukovi pravokutnog profila s onima koji su imali, kao i stubovi na njihovim stranama, znatno skošene rubove.²⁰ Skošnim rubovima profila stubova i lukova bili su tako posebno naglašeni srednji i posljednji (kraći) travej glavne lađe koji je naglašavao prostor pred svetištem.

9 Rekonstrukcija tlocrta romaničke i gotičke faze crkve sv. Trojstva
Reconstruction of the Romanesque and Gothic phases of the ground plan of the Holy Trinity church

Budući da je arhitektonskom koncepcijom crkve prostorni odnos kvadrata i *auruma* razriješen u okvirima površine *auruma* lađa, svetište crkve moglo je biti samo dodano kao zasebno tijelo i to ili u obliku kvadrata u produžetku osi glavne lađe ili kao pravokutnik, vjerojatno u nekoj od relacija zlatnog reza. Čini se da je ovo drugo bio slučaj u romaničkoj arhitekturi svetišta osječke crkve, jer u temeljitim revizijskim istraživanjima nije nađen ni najmanji trag zidova koji bi se nastavljali u širini glavne lađe. Nisu pronađeni ni ostatci drugih zidova, pa se može samo zaključiti da je romaničko svetište moralo biti široko kao i kasnije gotičko, odnosno da su njegovi temelji odredili i (neobično veliku) širinu kasnijega gotičkog svetišta. Na to upućuje i ostatak popločenja u sjeverozapadnom uglu svetišta kvadratnim opekama (vjerojatno antičkog podrijetla), jednakim onima uz romanički portal. Zaključni zid staroga svetišta nije mogao biti očuvan ni u najmanjim tragovima, jer je upravo na mjestu gdje bi se on mogao očekivati bio izveden dubok iskop za podrum baroknog (kasnije srušenog) krila franjevačkog samostana, koji je znatno dublji od temeljne stope romaničke crkve. Nisu očuvani ni tragovi trijumfalnog luka, pa je odnos svetišta i središnje lađe ostao i u tom važnom detalju nerazjašnjen (sl. 7).²¹

Crkva u Bátoroséku nije imala kontrafore, kao ni osječka crkva, kojoj su oni uz romaničku lađu dozidani naknadno, što je dobro vidljivo osobito na ugaonim, dijagonalno postavljenim kontraforima. Naknadna prigradnja kontrafora uz lađu romaničke crkve pokazuje da je crkva morala biti presvođena naknadno, po svoj prilici prije dogradnje novoga gotičkog

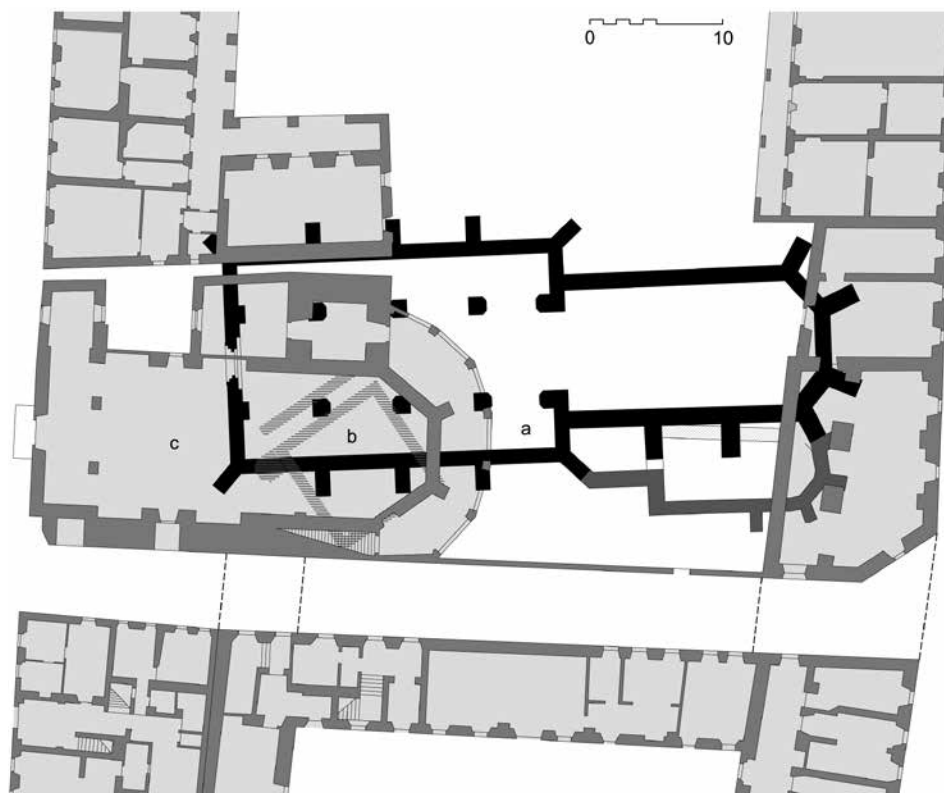
svetišta. Toj ranijoj gotičkoj pregradnji pripada dio gotičkog rebra pronađen u prostoru glavne lađe, ali blizu trijumfalnog luka, pa tako može pripadati i svodu novog svetišta (sl. 8). Njegova profilacija upućuje prije na 14. stoljeće nego na prvu polovinu 15. stoljeća kao vrijeme nastanka.²²

Gotičko izduženo svetište

Ive Mažuran gradnju gotičkog dijela crkve pripisuje Filipu IV. Korodu (Kórógy) čija je nadgrobna ploča, na kojoj je ispisan datum njegove smrti, 21. travnja 1394., pronađena 1993. na mjestu nekadašnje apside sjeverne lađe romaničkog dijela crkve.²³ Filip IV. vjerojatno je doista, kao što to pretpostavlja Mažuran, izgradio i opekom zidane gradske zidine Osijeka. Ipak, vjerojatnije je da je najveći dio pregradnje gradske župne crkve, toga velikoga građevinskog pothvata, s dogradnjom novoga dugog svetišta, bilo djelo ili Filipa V. (umro oko 1432.), sina njegova poznatijeg brata Stjepana I. (umro 1397.), mačvanskog bana i istaknutog pristaše kralja Žigmunda Luksemburškog, ili još vjerojatnije Filipova sina Ivana II. Koroda. Ivan II. je kao i njegov djed bio mačvanski ban. Umro je 1457., ubrzo nakon slavne obrane Beograda, vjerojatno od posljedica teške bitke, od bolesti ili od rana, jednako kao i Janko (János) Hunjadi i Ivan Kapistran. Bitku je s osmanske strane osobno vodio sultan Mehmed Osvajač, opsjedajući grad samo tri godine nakon osvajanja Kon-

stantinopola, pa je kršćanska pobjeda odjeknula Europom. Kao mačvanski ban, Ivan je bio i jedan od najodgovornijih organizatora i vođa obrane.

U vrijeme Filipa IV. Koroda možda je samo najprije bila preuređena stara romanička crkva, postavljanjem gotičkog svoda i dodavanjem kontrafora. Na to upućuje i položaj njegova groba u svetištu bočne sjeverne lađe stare crkve, a ne u novom svetištu gdje bi zacijelo dobio počasno mjesto da je novo svetište izgrađeno u njegovo vrijeme. Njegov je nećak i nasljednik Filip V., čini se, više brinuo o samostanu augustinaca pustinjaka u Osijeku, kojega su Korodi bili osnivači i patroni, a za koji je 1415., dok je u pratnji kralja Žigmunda bio na saboru u Konstanzu, od pape Ivana XXIII. izborio neke povlastice.²⁴ Papa mu je odobrio da osnuje i franjevački samostan blizu mjesta Villány u Baranji. Nasuprot tomu, njegov je sin ban Ivan II. od pape Eugena IV. (koji mu je na molbu kralja Žigmunda dvije godine prije toga odobrio i poništenje braka) 1439. dobio povlastice za osječku župnu crkvu sv. Trojstva kojoj je bio patron. Tada prvi put i saznajemo za titular crkve.²⁵ Te su se povlastice odnosile na davanje oprosta od grijeha svim posjetiteljima crkve, a rektor crkve mogao je svakoj umirućoj osobi dati potpun oprost grijeha ako bi ona dio svojih dobara ostavila osječkoj crkvi. Povelja je izdana 8. svibnja, a deset dana kasnije papa je odobrio da isto pravo ima i Ivanov obiteljski ispovjednik, služeci se prenosivim oltarićem koji mu je papa već prije odobrio.²⁶ Očito je da su takve privilegije bile namijenjene većoj gradnji,

10 Tlocrt cjeline kompleksa: a) Srednjovjekovna župna crkva sv. Trojstva, 12.–15. st.; b) Carska džamija sultana Sulejmana, 16.–17. st.; c) Franjevačka crkva sv. Križa, 18. st.

Ground plan of the complex in its entirety: a) Medieval parish church of the Holy Trinity, 12th to 15th c.; b) Imperial Mosque of Sultan Suleyman, 16th–17th c.; c) Franciscan church of the Holy Cross, 18th c.

a naklonost pape Eugena IV. (1431.–1447.) prema Korodima bila je dio njegove šire podrške prema pristalicama kralja Žigmunda Luksemburškog kojeg je u Rimu 1433. okrunio i za cara Svetoga Rimskog Carstva, a koji je njemu dao zaštitu u borbi s koncilom u Baselu.²⁷ Kralj Žigmund više je puta boravio u Osijeku, pa nije isključeno da je i on osobno dao neki prilog za gradnju crkve.

Novo gotičko svetište koje je najvjerojatnije bilo izgrađeno oko 1440. (tj. u vrijeme banovanja Ivana II. Koroda između 1432. i 1456.), imalo je standardni izgled gotičkih izduženih svetišta s početka i sredine 15. stoljeća, s dva velika traveja, poduprta s po dva kontrafora s južne strane i poligonalnim zaključkom, no bilo je većih dimenzija nego gotovo sva ostala svetišta gotičkih crkava toga tipa na tlu Hrvatske. Uz svetište hodočasničke crkve u Oštarijama (također iz oko 1440.), bilo je i najveće.²⁸ Njegovu dužinu, međutim, a time i točnu dužinu crkve u cjelini, nije moguće posve pouzdano utvrditi jer je zaključak svetišta bio na mjestu gdje je u 18. stoljeću izgrađeno najsjevernije krilo baroknoga franjevačkog samostana. Ipak, u južnoj od tri prostorije prizemlja nekadašnjega samostanskog krila pronađen je dragocjeni ostatak temelja jugoistočnog ugla svetišta crkve, s temeljima jednog kontrafora i dijelom kosine poligonalnog zaključka svetišta (sl. 5).²⁹ Uz njega je u prostoriji otkriven i cijeli poligonalni zaključak svetišta gotičke kapele koja je bila dograđena naknadno uz svetište na njegovoj južnoj strani.³⁰ Preostali dio temelja zidova kapele izvan prostorije krila nekadašnjeg samostana, gdje su također čitljivi znaci njezine naknadne dogradnje uz svetište, otkopan je 2013. U dogradnji kapele iskorišten je prvi kontrafor svetišta crkve za dio zapadnog kraja kapele (gdje je dogradnjom do ugaonog kontrafora lađe dobivena još jedna manja prostorija), dok je drugi kontrafor, ispod kojega su vidljivi temelji zida neke manje starije građevine, ostao u prostoru kapele. Također zidani opekrom, jednako kao i ostali zidovi unutar kompleksa koji potječu iz različitih vremena, ti temelji nemaju neke posebne karakteristike. Nema ni jednog očuvanog elementa koji bi upućivao na bilo kakvu sakralnu pa ni na bilo koju drugu određenu funkciju građevine kojoj su pripadali.³¹

Ostatci jugoistočnog kontrafora i dijela temelja skošenog zida nekadašnjeg zaključka svetišta crkve, koji su bili otkriveni 2003. u sjeverozapadnom uglu prostorije nekadašnjega baroknog samostanskog krila, iako su bili slabo očuvani u često preuređivanom i pregrađivanom prostoru, jasno pokazuju da je svetište crkve imalo poligonalni (trostrani) završetak. Geometrija očuvanog temelja ipak ostavlja određenu dilemu (sl. 9). Ako pretpostavimo da je poligonalno svetište bilo u karakterističnoj geometriji standardne petosminske projekcije zaključka s približno jednakim dužinama svih triju stranica zaključka, onda je dužina svetišta iznosila 21,90 m³² (a ukupna dužina crkve s romaničkim lađama 47,3 m). No, geometrija toga fragmenta pronađenog temelja svojim nešto više skošenim osnovnim pravcem od uobičajenoga petosminskog standarda, iako nedovoljno sigurna, upućuje na to da je svetište bilo možda nešto kraće. U tom slučaju bi trostrani zaključak svetišta imao neuobičajenu geometriju, s bočnim (sjevernim i južnim) te završnim zidom petosminskoga poligonalnog svetišta u međusobno istim

dimenzijama, a s nešto kraćim skošenim stranama. Tada bi svetište bilo dugo 19,9 m, tj. za dva metra kraće, a ukupna dužina crkve bila bi 45,3 m.

Zaključak

Srednjovjekovna crkva u Osijeku čiji su temeljni ostatci otkriveni u nekoliko arheoloških kampanja tijekom proteklih 25 godina bila je u srednjem vijeku osječka župna crkva. To se može posve pouzdano zaključiti, jer je sve do osnutka samostana augustinaca pustinjaka u 14. stoljeću to bila i jedina crkva u gradu. Iz kasnijih izvora znamo da je bila posvećena sv. Trojstvu. Višestruko je značajna za povijest arhitekture u Hrvatskoj, ali i izvan nje. Trobrodna romanička bazilika izgrađena oko sredine 12. stoljeća³³ pripada korpusu rane cistercijske arhitekture, a osobito je zanimljiva za uvide u ranu arhitekturu filijacija opatije Morimond u Champagni, četvrte od četiri »sestre« opatije Citeaux, kojoj je (u filijaciji Morimond, 1115. – Heiligenkreuz, 1134. – Bátaszék, 1142.) pripadala i batasečka opatija Cikador. Iako nije bila samostanska nego župna crkva (a župnom crkvom mogla je postati odmah ili pak nešto kasnije), smještena na mjestu koje je za batasečku opatiju bilo iznimno značajno za njezino materijalno uzdržavanje ali i za održavanje njezina vjerskog i političkog utjecaja, crkva sv. Trojstva u Osijeku ne pripada posredno, nego izravno tome korpusu. Cisterciti su naime, kao što je to dobro poznato, sami bili i graditelji i projektanti najprije svojih opatijskih i filijalnih crkava, a potom i crkvi za druge redove (osobito za templare,³⁴ pa i za neke druge slučajeve).³⁵ Upućeni u sve tajne »božanskog reda« u građevini, odigrali su prvorazrednu ulogu u širenju novih ideja iz matične zemlje svoga reda, Francuske. To posebno vrijedi za širenje rane gotike u cijeloj Europi, ali također, iako znatno rjeđe, i nekih još ranijih novih rješenja, čemu je osječka crkva osobito vrijedno i dragocjeno svjedočanstvo.

U svojoj sažetosti i asketskoj jednostavnosti, jednako kao i u arhitekturi matične crkve opatije Cikador, zidana i u Osijeku na najjednostavniji način opekrom, bez svodova, sa zidnim plohama ritmiziranim samo prozorima, bez kontrafora, to je bila arhitektura koja pokazuje sve ideale cistercijskog reda u povratku izvornoj kršćanskoj skromnosti i poniznosti. U toj izrazito ikonoklastičkoj arhitekturi, lišenoj ukrasa i svega suvišnog, težište je bilo na racionalnom konstruiranju apstraktnih geometrijskih ideja uspostave harmonije u arhitekturi, ali i u svijetu, u značenjima i simbolizaciji koju danas možemo samo naslutiti. Nastala u opreci prema tadašnjem bogatstvu benediktinaca u Francuskoj i njihovih veličanstvenih crkava s brojnim skulpturama na portalima i zidovima crkvi, ta je arhitektura i u prostor duž Dunava i u međuriječje Drave i Save donijela svojim ikonoklastičkim idealima već u 12. stoljeću prvi osviješteni kontrapunkt prema istodobno i usporedno nastajućoj umjetnosti benediktinaca u istom tom prostoru, kao i one umjetnosti koja je rasla u sjedištu dijeceze na njezinoj monumentalnoj katedrali u Peču. Taj kontrapunkt ovdje nije bio i nije mogao biti otpor prema razmetanju bogatstvom nego samo iskaz drukčijeg razumijevanja svijeta i umjetnosti, s dilemama koje od toga 12.

stoljeća traju sve do danas. No neobično je da se jednako i u realizaciji apstraktne forme zapadnog portala osječke crkve, kao i u onim fragmentima istodobne benediktinske, kao i katedralne arhitekture i osobito skulpture, pokazuje također i jednak spoj matematičke preciznosti, odnosno geometrijske apstrakcije projekta i očaravajuće rustičnosti u realizaciji. Prava sublimacija toga spoja, u svom svojem minimalizmu, unatoč njegovoj fragmentarnoj očuvanosti, samo u donjem dijelu, romanički je portal crkve sv. Trojstva. On je, dakle, prvi romanički monumentalni portal na tlu Hrvatske, ali ne samo po godinama svojega nastanka nego i po tome dvostrukom utemeljenju.³⁶

Dogradnjom velikoga gotičkog kora, koji u srednjoeuropskoj arhitekturi nije bio karakterističan samo za samostanske nego i za druge, pa i gradske župne crkve, odnosno transformacijom njezine arhitekture iz romaničke u gotičku baziliku s dugim korom u 15. stoljeću, osječka se crkva ubrojila po svojim dimenzijama među najveće srednjovjekovne crkve u Hrvatskoj.³⁷ No, ne možemo biti sigurni u kojoj je mjeri doista bila i posve dovršena.³⁸ Ona je bila najrječitiji spomenik povijesti srednjovjekovnog Osijeka. U dvije faze svoje arhitekture upućivala je na dva ključna poglavlja povijesti grada – jedno vezano uz korijene njegova nastanka (odnosno novog rađanja nakon sedam stoljeća, na mjestu povoljnom za prijelaz preko Drave nedaleko od ruševina antičke Murse) marom batasečkih cistercita, i drugo, vezano uz uspon roda Koroda do magnata kraljevstva. Taj rod njemačkog podrijetla³⁹ najprije je usred površinom goleme, ali uglavnom plitke močvare Palače (antičke *Hiulca palus*), što se prostirala

južno od Osijeka, u moru trske i šaša, izgradio svoje prvo uporište u jednoj kuli okruženoj kružnim zidom. Iz nje je kontrolirao jedini suhi put sredinom močvare od Osijeka do Nuštra i tamošnje benediktinske opatije, nastojeći se uporno kroz nekoliko generacija domoći Osijeka i pune kontrole nad gradom, da bi najzad iskoristio svoj trenutak u vrijeme vladavine kralja Žigmunda Luksemburškog. U dinastičkom ratu nakon smrti kralja Ludovika Velikoga Anžuvinskog koji je svoj epicentar imao upravo u Slavoniji, ti su do tada razmjerno mali plemići bili među manjim brojem onih koji su u Slavoniji stali na stranu sina češkog kralja i zaručnika mlade Ludovikove kćeri (nakon njegove smrti ugarsko-hrvatske kraljice) Marije i njezine majke i regentkinje kraljice Elizabete Kotromanić. Žigmund se nakon svoje pobjede obilno odužio Korodima i omogućio im da najzad uglavnom posve zavladaju Osijekom, iako se potpunih prihoda od tržišnih pristojbi i skelarine na račun opatije Cikador nikada nisu posve domogli, no patronat nad župnom crkvom stekli su već i prije sredine 15. stoljeća. Mačvanski ban Ivan II. Korod umro je vjerojatno od posljedica križarske bitke s vojskom sultana Mehmeda II., a i njegov sin i nasljednik Gašpar, posljednji Korod, poginuo je u borbi s osmanskim akindžijama. Prošlo je 80 godina od smrti bana Ivana kada je prapraunuk Mehmedov, sultan Sulejman, nazvan na zapadu Veličanstveni, osvojio Osijek nakon kratke opsade u kojoj su stradale i crkve, a možda već tada i crkva sv. Trojstva. Na njezinu mjestu podignuta je sultanova nevelika carska džamija (sl. 10).

Bilješke

1 Arheološka istraživanja 2012. i 2013. iniciralo je Ministarstvo kulture RH koje je i financiralo radove, a obavljena su pod vodstvom arheologa T. Lelekovića iz Odjela za arheologiju HAZU, u suradnji s Muzejom Slavonije iz Osijeka i arheologinjom D. Rajković. O radovima je sastavljeno preliminarno izvješće – TINO LELEKOVIĆ, Stručno izvješće o radovima u 2013., Arhiv Konzervatorskog odjela u Osijeku, Ministarstvo kulture RH (dalje Arhiv KO Osijek MKRH).

2 Nove nalaze spomenuo je jedino povjesničar I. Mažuran u svojoj monografiji o srednjovjekovnom Osijeku, navodeći da »otkrivanje masivno građenoga crkvenog portala u romaničkom slogu svjedoči da je i crkva bila građena u istom slogu, da ima li se na umu da je opatija Cikador sredinom 12. stoljeća stekla posjednička prava u Osijeku, nema razloga sumnji da je ona i gradila tu crkvu, te da je nakon završetka izgradnje, izgledom i veličinom potkraj 12. stoljeća postala župna crkva.« – IVE MAŽURAN, Grad i tvrđava Osijek, Osijek, 2000., 10.

3 Prezentacija je izvedena prema projektu arhitekta Milka Puncera koji je portal pronašao, te potaknuo i organizirao daljnja istraživanja u crkvi.

4 Od ukupno 18 cistercitskih opatija u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu prvu sljedeću opatiju Egres (Igriš, danas u Rumunjskoj, u

Banatu blizu srednjovjekovnog Čanada) osnovao je tek 37 godina kasnije, 1179., kralj Bela III. (u njoj je bio sahranjen kralj Andrija II.), a zatim su ubrzo uslijedile Zirc 1182., Pilis (Pilisszentkereszt) i Szentgotthárd 1183., Pásztó 1191. i Borosmonostor (Marienberg, kod Šoprona, danas u Austriji) 1194. te u 13. stoljeću Kerc (Cirta, u Transilvaniji) 1202., Toplica (Topusko) 1208., Verteskeresztur (Vértesszentkereszt) kod Stolnog Biograda 1214., Pornó (Pornóapáti) 1221., Szepes (Spiš, danas u Slovačkoj) 1223., Kutjevo 1232., Bélaháromkút (Bélapátfalva) oko 1234. i Petrovaradin 1234., Ercsi (na dunavskom otoku Čepelu, jedina filijacija opatije u Topuskom) 1253. (nakon prve konverzije benediktinske opatije 1207.–1208.), Zagreb 1256.–1274. i Abraham 1270. – FERENC L. HERVAY, Repetitorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria, Roma, 1984.; FERENC LEVENTE HERVAY, Die Geschichte der Zisterzienser in Ungarn, u: *800 Jahre Zisterzienser im Pannonischen Raum*, katalog izložbe, (ur.) Jakob Perschy, Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1996.; BEATRIX ROMHÁNYI, The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization?, u: *Annual of Medieval Studies at Ceu*, 1 (1994.), 180–204. Gejza je stupio na prijestolje godinu dana ranije, 1141., kao jedanaestogodišnji dječak, naslijedivši oca Belu II. Slijepog. Do njegova punoljetstva 1146., pa dakle i u vrijeme osnutka opatije Cikador, kraljevstvom su upravljali njegova majka Jelena, kći raškog župana Uroša, i ujak ban Beloš.

5 ILONA VALTER, Die Ausgrabungen in der ehemaligen Zisterzienserabtei Cikádor, u: *Analecta Cisterciensia*, LII (1996.), 251–264

(iskopavanja 94–95); ILONA VALTER, Sprechende Mauern. Die Erforschung der Zisterzienserklöster in Ungarn, u: *800 Jahre Zisterzienser im Pannonischen Raum*, katalog izložbe, (ur.) Jakob Perschy, Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1996., 43–61, 57–61; ILONA VALTER, A cikádori ciszterci apátság kutatása, u: *Hermann Egyed emlékkönyv*, (ur.) József Sümegi, István Zombori, Budapest, METEM, 1998., 155–166; ILONA VALTER, A cikádori ciszterci monostor feltárása Bátaszéken, u: *Műemlékvédelmi Szemle*, XI (2001.), 198–201; ILONA VALTER, Bátaszék. Ciszterci romkert és a plébániatemplom (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 679), Budapest, TKM Egyesület, 2001.

6 Kraljevskom donacijom cistercitima iz Bátaszéka dodijeljeni su prihodi od dvije trećine tržnih pristojbi s trga u Osijeku i cijeli prihod od osječke luke na Dravi, uključujući i prihode prijelaza preko rijeke (tj. skelarina). To je navedeno u očuvanom dokumentu kralja Emerika iz 1196., kojim potvrđuje donaciju svojih prethodnika opatiji »de Zeek«. – CSÁNKY DEZSŐ, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I, Budapest, 1880.

7 MILKO PUNCER, Izvještaj o radovima u crkvi sv. Križa, Arhiv KO Osijek MKRH. O arheološkim istraživanjima za 1991./92. u arhivu Ministarstva kulture postoji i vrijedan izvještaj na četiri stranice arheologa Zvonka Bojčića, tada ravnatelja Zavoda za zaštitu spomenika. – ZVONKO BOJČIĆ, Izvještaj (Nije datiran, ali s obzirom na to da najavljuje potrebu istraživanja u 1993. godini, može se zaključiti da je napisan 1992.; treba imati na umu da je riječ o ratnim godinama.). Također vidi: ZVONKO BOJČIĆ, Otkrivena srednjovjekovna priča Osijeka, u: *Glas Slavonije*, 21. siječnja 1993.; Svoje izvješće i razmatranja, osobito o istraživanjima 1993. donosi i: KREŠIMIR GALOVIĆ, Izvještaj, Arhiv KO Osijek MKRH.

8 Gvardijan samostana tada je bio fra Antun iz Osijeka. – PAŠKAL CVEKAN, Osječki franjevci, Osijek, 1987., 68–77.

9 ANĐELA HORVAT, Tri gotičke franjevačke Madone selice, u: *Peristil*, 20 (1977.), 13–22.

10 Postojanje barokne freske na zidu oko oltara utvrdio je sondama 1991. K. Galović, no prema njegovu svjedočenju sonde su odmah prekrečene. – KREŠIMIR GALOVIĆ (bilj. 7), i usmena dodatna obavijest.

11 Oltar je zamijenjen 1752. prilikom temeljitog preuređenja unutrašnjosti crkve. – PAŠKAL CVEKAN (bilj. 8), 79.

12 ZVONKO BOJČIĆ (bilj. 7).

13 Grebeni spirala imali su plitku profilaciju koja je unatoč oštećenjima mjestimično čitljiva kao trostruka, s jedva vidljivim malim rubnim trakama uz ivice središnjeg vrha polukružnog grebena.

14 Kao i u Osijeku i na Rudini rustičnost klesarske skulpturalne obrade u izrazitom je kontrastu s preciznom geometrijom projekta crkve, što je na Rudini još bilo potencirano i vrlo lijepo klesanim kamenim kvadrima kojima je benediktinska crkva sv. Mihaela (inače znatno manja od opekome zidane osječke) izvana bila građena. Rudinskim skulpturama bliski ciklus starijih skulptura s katedrale u Pečuhu izložen je danas u muzeju katedrale. Njegova izrazita srodnost s rudinskom plastikom dodatni je argument za dataciju u 12., a ne u 11. stoljeće.

15 ZVONKO BOJČIĆ (bilj. 7) – Zidovi su očuvani u visini od 1,20 m, od 15 do 20 cm ispod današnjeg poda crkve.

16 ZVONKO BOJČIĆ (bilj. 7), donosi izmjerenu širinu stuba od *oko 1,10 m*, dok je širina polustuba izmjerena od 1,30 m. Te su razlike mogle biti posljedica nepreciznosti u zidanju ili je očuvani dio stupova premalen za točnije mjerenje. Stup koji je iznova otkriven istraživanjem 2013. u sjeveroistočnom dijelu srednjovjekovne crkve ima širinu od 1,35 × 1,35 m.

17 Rezultati istraživanja također nisu bili objavljeni.

18 MLADEN PEJAKOVIĆ, Zlatni rez, Zagreb, (2000.), 29; PRIYA HEMENWAY, The Secret Code: The Mysterious Formula That Rules Art, Nature, and Science, Köln, 2008.

19 Prema tlocrtu crkve u: ILONA VALTER (bilj. 5, 2001.).

20 Ostaci temelja srednjeg para stubova nisu nađeni, pa je iznesena pretpostavka (M. Puncer) da su i na njima skošenja uglova bila na istočnoj strani, jednako kao i kod druga dva susjedna para stubova. U tom slučaju, međutim, teško je u elevaciji zamisliv spoj ugaone strane stubova i skošenih lukova, pa je vjerojatnije da su srednji stubovi bili skošeni na zapadnoj strani, odnosno da su skošenja i oštri uglovi na stubovima stajali međusobno nasuprotno u izmjeni ritma (što je predložila arhitektica Ivana Haničar Buljan). Konačan odgovor može eventualno dati arheološka sonda na pretpostavljenom mjestu sjevernog stuba.

21 Temeljni zid koji je dijelio lađe crkve od svetišta u svom srednjem dijelu vidno je rahlije građen i jasnim reškama odvojen od temelja zida koji je nosio trijumfalni luk. Na njemu je u sredini postavljen jedan veći dobro klesani kameni blok, možda dio nekadašnje stuba između lađe i svetišta, no on je znatno uži od srednje lađe i nije mogao sam određivati širinu svetišta, jer bi ono bilo tada posve neprihvatljivo maleno. S druge strane, razmak reški mogućih temelja trijumfalnog luka gotovo je usuglašen sa širinom srednje lađe, ali ipak ne posve, a također nije očuvana ni njihova organska povezanost sa zadnjim parom stubova (polustubova) lađe.

22 ZORISLAV HORVAT, Katalog gotičkih profilacija, Zagreb, 1992. – O mjestu nalaza dijela gotičkog rebra, pronađenog 1993., posvjedočio je K. Galović. Rebro je zajedno s drugim manjim nalazima bilo pohranjeno u podrumu franjevačkog samostana. Tijekom svih istraživanja pronađen je neobično malo kamenih fragmenata, pa je nalaz profilacije gotičkog rebra tim dragocjeniji.

23 Prvi dio ploče iskopan je na istom mjestu 1960. – IVE MAŽURAN, Ulomak nadgrobnog spomenika iz 15. st. nađen u Osijeku, u: *Anali Zavoda JAZU u Osijeku*, 3 (1984.), 195–208. Da je drugi dio pronađen u sjevernoj apsidi iznosi KREŠIMIR GALOVIĆ (bilj. 7). Danas je postavljen na zidu franjevačke crkve. O Korodima vidi: IVE MAŽURAN, Srednjovjekovni i turski Osijek, Osijek, 1994., 52–85. Također vidi: STANKO ANDRIĆ, Korodski, Korodski Ivan II. i Korodski Stjepan I., u: *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, 2009. – Neobično je da su baš na tome mjestu bila i vrata pomoćnog ulaza u crkvu. Jedan dodatni ulaz bio je i u gotičkom svetištu, također na sjevernoj strani.

24 O mjestu gdje se u Osijeku nalazila crkva i samostan augustinaca pustinjača, jedini samostan u gradu, nema podataka. Za pretpostavku,

koju je iznio IVE MAŽURAN (bilj. 2), da bi se druga osječka srednjovjekovna crkva mogla nalaziti na mjestu kasnije Kasim-pašine džamije, nema arheološke potvrde, kao što su pokazala arheološka istraživanja K. Minichreiter – KORNELIJA MINICHREITER, Dio turskog Osijeka na prostoru Križanićevog trga u svjetlu arheoloških nalaza, u: *Anali Zavoda za znanstveni rad JAZU*, 2 (1984.), 43–107. Moglo bi se najprije pretpostaviti da se samostan nalazio prije svega blizu glavnih gradskih (jugoistočnih) vrata. Na tome mjestu kasnije je stajala treća po veličini i po značenju osječka džamija u utvrđenom starijem dijelu gradu. Nju je vjerojatno dao izgraditi Sarač-aga, aga šikloških bešlija, sudeći po tome što je mahala džamije bila nazvana po njemu – NENAD MOAČANIN, Osijek u turskim izvorima, u: *Povijesni prilozi*, 16 (1997.), 33–57. Položaj i dimenzije džamije vide se na planu grada iz 1688.

25

STANKO ANDRIĆ (bilj. 23).

26

IVE MAŽURAN (bilj. 23, 1994.).

27

Na dan krunidbe 13. srpnja 1433. mnogi plemići iz njegove pratnje stekli su indulgencije za svoje crkve, a molbe im je odobrio sam papa Eugen IV. tijekom audijencije u bazilici sv. Petra. Upravo je izgradnja crkava bila jedan od najčešćih motiva podjele indulgencija. – TOMISLAV MATIĆ, Hodočasnički oprost i izgradnja crkava u zagrebačkoj biskupiji u 15. stoljeću, u: *Croatia Christiana Periodica*, 73 (2014.), 13–33.

28

Svetište osječke crkve bilo je široko 11,7, a oštarijske zavjetne hodočasničke 10,55 m. Usp. ZORISLAV HORVAT, Oštarije – crkva blažene Djevice Marije od Čudesa, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 18–19 (1992.–1993.), 119–140; IVAN TIRONI, Postanak naselja i gradnja crkve Bl. Dj. Marije od Čuda u Oštarijama, u: *Modruški zbornik*, 4–5 (2011.), 113–135. Katedrala i franjevačka crkva u Modrušu imale su 9,8 m široka svetišta, a svetište franjevačke crkve u Zagrebu široko je 9,5 m, kaptolske crkve u Kaptolu Požeškom 9,1 (prema mjerenju arhitekta Z. Fumića), katedrale u Udbini 9, franjevačke u Našicama 8,19 i Voćinu 7,5, u Lepoglavi i Remetama 7,5, u Bijeloj i Bastajima 6,2, u Kamenskom 6 m.

29

Zaštitna arheološka istraživanja u južnoj prostoriji nekadašnjeg krila samostana, danas Galerija Waldinger, pod vodstvom J. Šimić izvedena su krajem 2003. i početkom 2004. – JASNA ŠIMIĆ, Izvješće, Arhiv KO Osijek MK. Najveća, sjeverna prostorija u prizemlju iste građevine, arheološki je nadzirana prilikom uređenja za Galeriju Waldinger 1970., no njezina je kota poda bila izvorno znatno niža pa nije bilo nikakvih nalaza – DANICA NIKOLIĆ, Izvješće iz 1970., Arhiv KO Osijek MK. Najvažnija srednja prostorija gdje je bio najveći dio zaključka svetišta crkve, nije istraživana. Njezina kota poda nalazi se između kota susjednih prostorija, pa nije izvjesno jesu li tragovi arhitekture srednjovjekovne crkve očuvani.

30

Pronađeni ostatci apsida kapele s četiri kontrafora zidani su opekom, a na rubu južnog kontrafora bio je uzidan dio rimske are s reljefom vrča. – JASNA ŠIMIĆ (bilj. 29). Otkriveni zidovi su samo manjim dijelom uređeni i prezentirani.

31

Arheolog T. Leleković iznosi pretpostavku da bi se zidovi mogli »pripisati romaničkoj arhitekturi, odnosno crkvi koja je postojala prije ove gotičke«. To zaključuje jer je »na očuvanim temeljima moguće prepoznati neke od odlika romaničke arhitekture«. – TINO LELEKOVIĆ, Izvješće od 23. prosinca 2013. Taj zid nema posebnih stilskih obilježja ni ikakve izravne poveznice s arhitek-

trom romaničkog dijela crkve. Pripada nekoj manjoj starijoj građevini, a neki drugi od zidova otkopanih u okviru kapele dio su očito temelja srušenoga malog baroknog krila franjevačkog samostana koje je stajalo na tome mjestu u 18. stoljeću.

32

U Oštarijama proštenjarska crkva ima najduže, 24,8 m dugo svetište, u Zagrebu franjevačka crkva ima 21,5 m dugo svetište, katedrala u Udbini 16, pavlinska u Lepoglavi 15,6, kaptolska u Kaptolu Požeškom 15,5, franjevačka u Modrušu 15, Voćinu 14,75, Našicama 14,55, katedrala u Modrušu 12, pavlinska u Bastajima 10,7, benediktinska u Bijeloj 10,5, pavlinska u Kamenskom 9,8 m.

33

Stoljeća koje se »nakon bogatstva predromanike, pojavljuje kao enigma« – VLADIMIR GOSS, Predromanika i romanika, u: *Hrvatska umjetnost. Povijest i spomenici*, (ur.) Milan Pelc, Zagreb, Školska knjiga, 2010., 85.

34

Templarsko sjedište bilo je blizu opatije u Topuskom, u obližnjem Gori, gdje su templarsku crkvu Bl. Dj. Marije također gradili cisterciti, ubrzo ili u isto vrijeme kada i svoju opatijsku crkvu. Također i uz kutjevačku opatiju *Honestae vallis*, imali su templari svoje sjedište i svoju crkvu sv. Ivana Krstitelja u obližnjem Vetovu, no ona još nije arheološki istražena.

35

Kakav je, na primjer, slučaj s crkvom sv. Dimitrija u Požegi koju je dao izgraditi palatin kraljeva Andrije II. i Bele IV., kaločki nadbiskup Ugrin Csak, osnivač cistercitske opatije u Kutjevu, a koju su kutjevački cisterciti gradili vjerojatno istodobno sa svojom opatijskom crkvom. – ZLATKO UZELAC, Sjeverni portal crkve sv. Dimitrija (sv. Duha) u Požegi, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 19 (1995.), 7–19.

36

Glavni portal katedrale u Dubrovniku bio je podignut krajem 12. ili početkom 13. stoljeća. Vidi: DANKO ZELIĆ, Arhitektura starih katedrala, u: *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, (ur.) Katarina Horvat Levaj, Dubrovnik–Zagreb, 2014., 31–64.

37

U njezinu kontinentalnom dijelu veličinom je stajala iza zagrebačke katedrale, župne crkve u Iloku, cistercitske opatijske crkve u Topuskom i hodočasničke crkve u Oštarijama, dok je od dominikanske crkve u Čazmi bila tek nešto uža, ali i malo duža (42 × 17,5 u Čazmi, 47,3/45,3 × 16,8 u Osijeku).

38

Neobično je da je pronađen tako malo kamenih fragmenata svodnih rebara, pa ostaje pitanje je li crkva doista bila posve dovršena za vrijeme posljednjih Koroda, jer kasniji nasljednici nisu morali, a niti mogli, pokazivati sličan interes za gradnju. No ponajprije ostaje otvoreno pitanje u kojoj je mjeri izgradnja velikoga gotičkog kora koji je zbog svoje širine morao biti vjerojatno i visok pa i viši od postojećega romaničkog dijela s lađama, uvjetovao i transformaciju starijeg dijela crkve, možda povišenjem njegovih zidova ili čak mogućim pretvaranjem lađa u jednu dvoransku crkvu. Neki se zaključci mogu dostići razmatranjem otvorenih pitanja elevacije crkve u obje njezine faze gradnje, no to nadilazi okvire ovog rada. Također ostaje i pitanje mogućeg zvonika koji je možda stajao pred zapadnim pročeljem, na što upućuje postojanje popločenja pred zapadnim portalom.

39

IVE MAŽURAN (bilj. 23, 1991.) i STANKO ANDRIĆ (bilj. 23). Potomci su župana Kleta koji je početkom 13. stoljeća posjedovao vlastelinstvo u Orlavcu kod Požege. Nakon njegove pogibije u ratu s Tatarima, kralj Bela IV. dodijelio je njegove sinovima posjede Čepin, Košku i Dubravu južno od Osijeka.

Summary

Zlatko Uzelac – Marko Ambroš

Medieval Parish Church of the Holy Trinity in Osijek

In the past 25 years, several archaeological excavations have revealed the remnants of a medieval church at the locality of the Baroque Franciscan church of the Holy Cross in Osijek. Its oldest part was a Romanesque three-nave basilica, which shows some architectural analogies with the mother church of the Cistercian abbey of Cikador in Bátor. Cikador obtained Osijek (Eszék) as a royal donation for purposes of its material sustenance. It held the monopoly over the revenues gained from the Drava crossings and most of those gained from the trading taxes at the marketplace. Next to the square, which was situated near the riverbank and the best river crossing, there was a church dedicated to the Holy Trinity, where the Cistercians of Bátor may also have had the parish seat. Concerning its dating, the remnants of a monumental Romanesque portal in the former western façade have been of particular value. In their combination of a geometrically precise design and an unusually rustic construction, they indicate that the church should be dated closer to the mid-12th century. Same as the first phase of construction of the church in Bátor, the three-nave basilica in Osijek, somewhat smaller than the mother church at Cikador, was in its main body composed according to the proportions of the Golden Rectangular (*aurum*). Its basic architectural concept was to establish a ratio combining linear quadrangulation and the Golden Cut. In its ground plan, this ratio was solved within the *aurum*, where the surplus of square meters was distributed as the arcature surface. The main apse was most probably an autonomous addition to the *aurum* corpus, perhaps itself in the ground-plan proportions of the Golden Cut. Remnants of the eastern wall of the Romanesque main apse, however, have never been found as a cellar of a wing of the Franciscan monastery (excavated later on) was inserted there during the late 17th century. The church, same as the abbey church in Bátor, was made of brick, and its three naves were also separated by means of three pairs of columns. These columns had a rather unusual shape as only

two corners of each square cross-section were slanted. Even though the central pair has been lost, it may be presumed that the slanted sides were situated facing each other, so that additional rhythm was introduced into the interior by alternating the slanted columns and the arches of the arcature. Originally, the church had no vaulting; moreover, same as the church in Bátor, it lacked the buttresses, which were added only later on, probably in the second half of the 14th century, as can be inferred from the profile of the vaulting rib found in the main nave. The Gothic restoration of the church, including the addition of a large new Gothic apse, is related to the rise of the Koroghly (Kórógy) family, which took over the patronage in the 14th century. Whereas the Gothic restructuring of the older Gothic church may be linked to Philipp IV Koroghly, as a tombstone with the date of his death (April 21, 1394) has been discovered in the sanctuary of the northern nave, the addition of the large Gothic choir can be dated to ca. 1440, the time of John II Koroghly (Joannes de Koroghly, János Kórógy), Ban of Mačva. The easternmost part of this new Gothic choir was situated in the place of today's Baroque wing of the monastery. Foundations have been excavated in one of the rooms that suggest that its end was polygonal, as well as remnants of a Gothic chapel, subsequently added to the new sanctuary. The geometry of the foundation fragment of the choir indicates a non-standard way of shortening the polygon rather than a standard five-eighth solution. The church was probably demolished when the city was conquered immediately before the Battle of Mohács. A mosque dedicated to Sultan Suleiman was built in its place, but its position is today visible only in the orientation of the south-eastern wall of the Baroque church.

Keywords: Osijek, Romanesque portal, 12th century, Cistercian architecture, Romanesque quadrangulation, Cikador, filiation Morimond, Kórógy, 15th century Gothic, elongated Gothic choir